

OVER MENSEN DIE ELKAAR VERSTAAN

Een interview met Sacha Prechal

Judit Altena-Davidsen (UL), Lukas van den Berge (OU) & Esther Huijzer (UL)

De 27 lidstaten van de Europese Unie hebben elk één rechter in het Europese Hof van Justitie in Luxemburg. Voor ons land is dat Sacha Prechal, die in 1959 werd geboren in Tsjecho-Slowakije. Kort na de Praagse lente in 1968 kwam zij naar Nederland, waar zij tussen 1977 en 1983 rechten studeerde in Groningen. Na haar studie werd zij universitair docent Europees recht in Maastricht en werkte zij enkele jaren bij het Hof van Justitie als referendaris. Vervolgens werd zij docent aan de UvA, waar zij in 1995 *cum laude* promoveerde op een proefschrift over de werking van Europese richtlijnen.¹ Na haar promotie werd Prechal hoogleraar Europees recht in Tilburg en, vanaf 2003, in Utrecht. In 2010 volgde haar benoeming tot rechter bij het Europese Hof. Ars Aequi vroeg haar naar haar drijfveren, de dagelijkse gang van zaken bij het Hof en de turbulente tijden die de Unie op dit moment doormaakt.

Is uw Tsjechische achtergrond bij uw vorming tot jurist van invloed geweest?

Dat is moeilijk te zeggen. Het heeft er denk ik in ieder geval toe bijgedragen dat ik rechten ben gaan studeren, want ik wilde aanvankelijk tolk worden. Dat leek me mooi: ertoe bijdragen dat mensen die elkaars taal niet spreken elkaar toch verstaan. Ik sprak natuurlijk Tsjechisch, maar daarnaast ook een klein beetje Russisch. En talen vind ik gewoon erg leuk. Maar om tolk te worden moest je destijds een kandidaatsdiploma hebben behaald in een academische studie. Toen ben ik maar rechten gaan studeren. De meeste tolken kwamen bij de EU terecht en dan is het handig als je het juridische jargon een beetje kent, werd mij uitgelegd. Eenmaal op de universiteit raakte ik in de ban van het internationale recht.

‘Ik was nog erg naïef. Zo dacht ik, bijvoorbeeld, dat het internationale recht iets zou kunnen doen aan de situatie zoals die toen was in Tsjecho-Slowakije’

Welk aspect van het internationale recht trok u het meest aan?

Vrede, veiligheid en mensenrechten. En vooral: hoe je staatsmacht kunt controleren. In dat opzicht speelde mijn Tsjechische achtergrond denk ik toch wel een rol. Ik was toen, vrees ik, nog erg naïef. Zo dacht ik, bijvoorbeeld, dat het internationale recht iets zou kunnen doen aan de situatie zoals die toen was in

Tsjecho-Slowakije. Maar zo kwam ik dus in aanraking met het internationale recht en in het kader daarvan ook met het Europese recht. Dat laatste vond ik geweldig: in vergelijking met het trage, gepolitiseerde en vaak onmachtige internationale recht beviel het Gemeenschapsrecht mij veel beter. Dat beschikte namelijk over een wetgever die regelgeving maakte die in de lidstaten toepasbaar was. Daarnaast was er het Hof dat uitspraken deed die behalve voor de lidstaten ook zonder veel omwegen relevant waren voor individuen. Veel concreter en effectiever dus dan het internationale recht. Toen was ik verkocht.

Uit sommige van uw publicaties komt een sterke betrokkenheid bij de rechten van vrouwen naar voren.

Misschien omdat ik zelf een vrouw ben? Daarnaast: mijn moeder heeft haar hele leven gewerkt. In ons gezin – en in Tsjechië – sprak dat vanzelf, maar in Nederland was dat enkele decennia geleden nog zeer ongebruikelijk. Vrouwen werkten helemaal niet of hadden hooguit een parttime baan. Vanuit die achtergrond was ik als student al geïnteresseerd in seksdiscriminatie. Maar toen ik begon te werken speelde nog iets anders een rol. Zaken over seksdiscriminatie fungeerden namelijk als een belangrijk vehikel voor de ontwikkeling van meer algemene leerstukken van Europees recht, zoals de rechtstreekse werking van richtlijnen en effectieve rechtsbescherming. Voor deze leerstukken zijn nogal wat zaken over seksdiscriminatie baanbrekend geweest.² Ik vond dat fascinerend. Maar het is dus zeker niet zo dat ik alleen geïnteresseerd ben en was in vrouwenrechten.

1 S. Prechal, *Directives in European Community Law. A Study of Directives and Their Enforcement by National Courts* (diss. Amsterdam UvA), Oxford: Clarendon 1995.

2 Zie voor een overzicht o.a. S. Burri & S. Prechal, *EU Gender Equality Law. Update 2010*, Brussel: Europese Commissie 2010.

Foto © UU

Bij veel zaken over gelijke behandeling van mannen en vrouwen speelde de logica van de interne markt een centrale rol. Hoe ziet u de verhouding tussen sociale en politieke rechten en de interne markt in het huidige recht?

Het interessante vind ik dat de 'grammatica' van het Europese recht in dat opzicht aan het veranderen is. Als jurist heb je een bepaald referentiekader. Civilisten pakken dingen anders aan dan bestuursrecht- of strafrechtjuristen. Voor Europeesrechtelijke juristen is de interne markt toch een lichte preprogramming in het hoofd, die het denken nog steeds beïnvloedt. Bij gebrek aan duidelijke regels was het tot nu toe altijd vrij natuurlijk om terug te grijpen op de onderliggende logica van de interne markt om de regels te interpreteren. Maar sinds het Verdrag van Maastricht en al helemaal sinds het Verdrag van Lissabon kunnen veel problemen die zich in het Europese recht aandienen vanuit de logica van de interne markt niet meer worden opgelost. Bijvoorbeeld wanneer het gaat over de ontvoering van kinderen, asielzaken van migranten uit derde landen of over Europees strafrecht. De focus verschuift dan naar de ruimte voor vrijheid, veiligheid en recht: een heel ander concept, waar de grammatica van de interne markt weinig meer mee te maken heeft. Op die manier wordt er een nieuwe benaderingswijze ontwikkeld, die naast die van de interne markt speelt en waarbij fundamentele rechten een centrale rol spelen.³ Naar mijn gevoel zitten we in een soort overgangperiode.

'Sinds het Verdrag van Maastricht en al helemaal sinds het Verdrag van Lissabon kunnen veel problemen die zich in het Europese recht aandienen vanuit de logica van de interne markt niet meer worden opgelost'

Zoals u zelf ook schetst is het Europese recht volop in beweging. U werkte eerder bij het Hof: van 1987 tot 1991 was u er referendaris. Vorig jaar keerde u er terug als rechter. In hoeverre kent u uw oude werkomgeving nog terug?

De verschillen zijn behoorlijk. Toen ik er als referendaris kwam werken waren er twaalf lidstaten. Inmiddels zijn dat er 27. Dat heeft een geweldige expansie met zich meegebracht. In mijn periode als referendaris werkten er ongeveer 400 mensen bij het Hof; nu zijn dat er meer dan 2000: een enorme fabriek. Daarnaast is het werktempo flink omhooggegaan. Destijds kon je als referendaris rustig een wetenschappelijk artikel of zelfs een boek schrijven als je dat wilde. Nu kun je dat wel vergeten.

³ Zie o.a. S. Prechal, *Juridisch cement voor de Europese Unie* (oratie Utrecht), Groningen: Europa Law Publishing 2006.

En hoe bevalt het werk als rechter u? Kunt u uw dagelijkse werkzaamheden beschrijven?

Als rechter zit je wisselend in drie soorten formaties. Ten eerste de grote kamer: die bestaat uit dertien rechters en behandelt alle echt belangrijke zaken waarin nieuwe en belangrijke rechtsvragen aan de orde komen. Het gaat om ruim tien procent van het totaal. Een intern roulatiesysteem zorgt er daarbij voor dat je als gewone rechter ongeveer in een derde van die belangrijke zaken zit. Daarnaast zijn er vier kamers van vijf rechters, die bij elkaar ongeveer de helft van alle zaken behandelen. Ikzelf zit in de vierde kamer. Tot slot zijn er nog kleine kamers van drie rechters, die iets meer dan dertig procent van de zaken behandelen. Soms ben je aangewezen als rechter-rapporteur, overigens nooit in een Nederlandse zaak, zoals men wel eens denkt. Als rechter-rapporteur ben je de eerst verantwoordelijke voor het dossier, voor het schrijven van het zogenaamd voorlopig rapport, de processuele afwikkeling van de zaak en je bent de penvoerder bij het concipiëren van de uitspraak. Ik heb er nu een stuk of vijftig zaken 'op zitten'. Hoe dan ook gaat het altijd om teamwork. De onderlinge samenwerking vind ik erg leuk. Naar ik heb gemerkt is er steeds een grote bereidheid uiteindelijk consensus te bereiken. Soms is het wonderlijk hoe je er met zijn allen uiteindelijk toch op een of andere manier uitkomt. Dat proces van samenspraak, waarbij iedereen suggesties doet om de tekst te verbeteren en waarbij ten slotte een gezamenlijk product wordt bereikt, vind ik heel mooi. Vroeger dacht ik dat ik vooral de behoefte had zelf te schrijven en dingen 'uit te denken'. Maar eigenlijk vind ik het werk bij het Hof juist zo interessant omdat je zo nauw met anderen samenwerkt.

'Dat proces van samenspraak, waarbij iedereen suggesties doet om de tekst te verbeteren en waarbij ten slotte een gezamenlijk product wordt bereikt, vind ik heel mooi'

Behalve met andere rechters werkt u natuurlijk ook samen met uw eigen staf. Wat doet u zelf en welk werk besteedt u uit?

Ik heb drie geweldige referendarissen, die alle concepten schrijven. Ikzelf was eind jaren tachtig referendaris bij mr. Koopmans, die toen een van de weinigen was die nog zelf zijn arresten schreef. Wij referendarissen mochten natuurlijk ook wel eens wat schrijven, maar dat ging dan om de minder spannende zaken. Nu zou dat volstrekt onmogelijk zijn. Als rechter rol je van de ene zaak in de andere; de werkdruk is behoorlijk hoog. Tijd om zelf arresten te schrijven heb je gewoon niet en dat alles in het Frans gaat maakt het natuurlijk ook niet makkelijker. Het is wel zo dat alles wat het kabinet verlaat wel in nauw overleg met mij tot stand komt. Zo bespreken we bijvoorbeeld de concepten en voeren we verbeteringen door. Want uiteindelijk staat natuurlijk mijn naam eronder; het is dus nodig dat ik er geheel achter sta. Alleen op die manier kun je een stuk ook goed verdiepen in de raadkamer.

In welke mate is in discussies soms merkbaar dat de rechters verschillende culturele achtergronden hebben en uit afzonderlijke rechtstradities voortkomen?

Mijn eigen 'biotoop' bestaat vooral uit de vierde kamer. Daarin zitten een Deense, Litouwse, Franse, Engelse en Roemeense rechter. We zijn met z'n zessen en, dankzij een roulatiesysteem, is er altijd eentje die 'vrij' heeft. Dan heb je natuurlijk vrij veel tradities bij elkaar aan tafel. Toch gaat dat erg goed. Soms bespreken we met elkaar hoe een probleem in onze afzonderlijke nationale rechtsordes wordt aangepakt. Dat kan heel nuttig zijn: zo kun je aan verschillende rechtstradities elementen ontleen die in een bepaalde zaak bijdragen tot een oplossing. Vaak kun je echter ook gewoon op het bestaande EU-recht terugvallen, dat natuurlijk ook al behoorlijk ontwikkeld is.

'Als rechter rol je van de ene zaak in de andere; de werkdruk is behoorlijk hoog. Tijd om zelf arresten te schrijven heb je gewoon niet'

De gemiddelde doorlooptijd van de verschillende procedures voor het Hof is nog steeds erg lang. Sommigen verwachten vooral veel van personele uitbreiding van het Hof, terwijl anderen vinden dat er vooral efficiënter gewerkt moet worden. Wat vindt u daarvan?

De cijfers uit 2010 zijn als volgt. Er zijn 631 nieuwe zaken aangebracht en 522 zaken afgehandeld. Dat loopt dus een beetje achter, maar schrikbarend is het niet. Wat de duur van de procedures betreft: die bedroeg in 2010 16,7 maanden voor rechtstreekse beroepen, 14,3 maanden voor hoger beroepen en 16,1 maanden voor prejudiciële verwijzingen.⁴ Dat is veel beter dan vier jaar terug, toen de gemiddelde duur van de verschillende procedures meer dan twintig maanden bedroeg. De vraag is hoe lang we dit zo houden. Dankzij de uitbreiding van de Unie hadden we voor een bepaalde periode het voordeel van een behoorlijk aantal nieuwe rechters, maar in toenemende mate komt in de nieuwe lidstaten het Europese procederen op gang, zodat de komende tijd het aantal nieuwe zaken zal toenemen. Als dat er te veel zijn, zullen we bijvoorbeeld moeten overwegen een vijfde kamer van vijf rechters in te stellen. Andere voorgestelde wijzigingen betreffen vooral de interne organisatie. Zo wordt overwogen het Hof meer zeggenschap te geven over de noodzaak een zitting te beleggen of niet. Het meest vergaande voorstel dat nu bij de Raad ligt betreft de toevoeging van twaalf extra rechters aan het Gerecht. Het Gerecht heeft namelijk flinke achterstanden in zijn werk. De benoeming van de extra rechters is een gevoelige zaak. Nu benoemt elke lidstaat voor het Gerecht nog één rechter, maar straks moet dat dus anders. Over de precieze benoemingsprocedure wordt momenteel nog druk onderhandeld, maar ik heb goede hoop dat men eruit komt. Wenselijk is de uitbreiding van het Gerecht wat mij betreft in ieder geval wel. Overigens worden momenteel bij het Gerecht belangrijke

⁴ Zie o.a. het jaarverslag van het Hof van Justitie over 2010, o.a. beschikbaar via http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2011-05/ra2010_version_integrale_nl.pdf (25 november 2011).

wijzigingen in de interne werkwijze doorgevoerd die erg belangrijk zijn voor de slagvaardigheid van het Gerecht.

Denkt u dat de efficiëntie van het Hof nog verder kan worden verhoogd zonder afbreuk te doen aan de kwaliteit?

Het Hof in enge zin – dus zonder het Gerecht mee te rekenen – werkt op dit ogenblik best efficiënt. Een onvermijdelijk probleem is natuurlijk dat alles steeds vertaald moet worden, maar als je de tijd die dat kost niet meerekent werkt het Hof ten minste zo efficiënt als de meeste nationale rechters. Gemiddeld kost de vertaling 30 tot 40% van de gehele procedure. Een spanningsveld tussen efficiëntie en kwaliteit blijft natuurlijk onvermijdelijk. Bij het Hof speelt bijvoorbeeld dat soms in overleg met de advocaat-generaal wordt besloten dat geen conclusie zal worden genomen. Soms blijkt dat achteraf jammer te zijn, omdat een conclusie vaak toch helpt de gedachten te scherpen en een zaak uiteindelijk op te lossen. Hoewel er van een wezenlijke inbreuk op de kwaliteit van ons werk in een dergelijk geval niet echt sprake is, moet je er wel voorzichtig mee omgaan.

'De benoeming van de extra rechters is een gevoelige zaak. Nu benoemt elke lidstaat voor het Gerecht nog één rechter, maar straks moet dat dus anders'

Zowel in Nederland als in andere lidstaten is al enige tijd een tendens herkenbaar van weerstand tegen verdergaande Europeanisering. Heeft u de indruk dat daarmee ook de legitimiteit van het Hof onder druk staat?

Ik denk dat mensen heel vaak niet beseffen in wat voor context het Hof werkt. Op die manier worden nog wel eens niet terechte verwijten geformuleerd. In de eerste plaats: als een zaak bij ons aanhangig wordt gemaakt, hebben we geen andere keuze dan tot een uitspraak te komen. Soms wordt het Hof daarbij naar mijn indruk enigszins als instrument gebruikt. Daarmee bedoel ik dat de Europese wetgever ons bij gebrek aan consensus soms opzadelt met problemen die niet in de eerste plaats juridisch zijn, maar politiek of anderszins gevoelig. Op die manier worden allerlei moeilijke kwesties naar het Hof doorgeschoven. Een bijkomend probleem is dan, dat het in het Europese recht zo moeilijk is terug te vallen op wethistorische argumenten. Zo heb ik onlangs gepoogd te achterhalen wat de wetgever met een specifieke bepaling in een richtlijn nu eigenlijk had beoogd. Maar in verhouding tot bijvoorbeeld het Nederlandse recht zijn de voorbereidende stukken vaak nogal een warboel, waarin weinig valt te lezen.

Meent u dat het doorschuiven van politieke problemen naar het Hof bewust gebeurt?

Laat ik het voorbeeld geven van een recente zaak over de octrooieerbaarheid van stamcelonderzoek.⁵ In de relevante biotechnologierichtlijn staat dat der-

gelijk onderzoek niet octrooieerbaar is wanneer het onder andere leidt tot het tenietgaan van menselijke embryo's.⁶ Maar wat is een embryo? Dat begrip is in de richtlijn hoogstwaarschijnlijk bewust ongedefinieerd gebleven. En vervolgens moet het Hof er 'iets van maken'. Dit was meer een voorbeeld, maar zo kan het wel eens gebeuren dat het Hof vraagstukken opgedrongen krijgt waaraan anderen zich liever niet wilden branden en vervolgens wordt daar soms, van buiten af, een zwart-wit-schema overheen gelegd van juridisch activisme of *self-restraint*. Ik vind dat een simplistisch denkbeeld, want het hangt heel sterk af van waar je zelf staat. In sommige zaken valt de halve wereld over het Hof van Justitie omdat het te ver zou zijn gegaan, terwijl de andere helft zegt dat het te bescheiden is gebleven. Ik kan daar niks mee.

'Het gebeurt vaak dat de rechtspraak van het Hof door de wetgever of zelfs de Verdragsauteurs wordt overgenomen. Een dergelijke codificatie functioneert in mijn optiek als een soort goedkeuring'

Hoe ziet u in dit verband de discussie die Thierry Baudet enige tijd geleden op gang bracht over het EHRM?⁷ Jit Peters benadrukte recent in een interview met *Ars Aequi* het belang van een dialoog tussen rechter en wetgever.⁸ In het geval van het EHRM constateerde hij dat een dergelijke dialoog goeddeels ontbreekt; ook voor het Hof van Justitie signaleerde hij in dit opzicht een tekort. Hoe ervaart u dit?

Ik denk dat het in dit opzicht in de EU toch anders ligt dan bij het EHRM. Het Hof in Straatsburg werkt alleen met een verdrag. En dat verdrag wordt af en toe een beetje geactualiseerd door middel van protocollen. Maar het oorspronkelijke EVRM is niet gewijzigd. In de EU ligt dat geheel anders: wij werken vaak op basis van wetgeving. Niets staat de Europese wetgever in de weg om, als het nodig is, die wetgeving te veranderen. Het Hof is zich ervan bewust dat het belangrijk is om uitspraken niet te veel op te hangen aan de verdragsteksten, die veel moeilijker te veranderen zijn. In dat geval zou 'betonnen' dreigen, omdat het voor de wetgever dan lastig wordt om op gerechtelijke uitspraken te reageren. Overigens gebeurt het vaak dat de rechtspraak van het Hof door de wetgever of zelfs de Verdragsauteurs wordt overgenomen. Een dergelijke codificatie functioneert in mijn optiek als een soort goedkeuring. Een goed voorbeeld is de manier waarop de rechtspraak van het Hof over fundamentele rechten uiteindelijk is neergelegd in artikel 6 VEU. Tegelijkertijd, met name op het punt van die mensenrechten, zie je ook dat de lidstaten een aantal slagen om de arm hebben gehouden. Op die manier is duidelijk kenbaar gemaakt dat mensenrechtenbescherming niet moet leiden tot ongebreidelde bevoegdheidsuitbreiding van de EU. Al met al kun je, denk ik, zeggen dat het EU-systeem in vergelijking met het EHRM veel meer 'checks and balances' bevat.

5 HvJ EU 18 oktober 2011, nr. C-34/10 (*Brüstle/Greenpeace*).

6 Zie Richtlijn 98/44/EG van het Europees parlement en de Raad betreffende de rechtsbescherming van biotechnologische uitvindingen, *PbEG* 1998, L 213, artikel 6, lid 2, sub c.

7 T.H.P. Baudet, 'Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens vormt een ernstige inbreuk op de democratie', *NRC Handelsblad* 13 november 2011; zie voor kritische reacties o.a. J.H. Gerards, 'Waar gaat het debat over het EHRM eigenlijk over', *NJB* 2010-10, p. 608-612) en R.A. Lawson, 'Beeldvorming en beeldensstorm', *AA* 2011, p. 336-338 (⇒ AA20110608).

8 G.J.A. Geertjes & P.W. den Hollander, 'De enige rem is kritiek'. Een interview met prof. mr. J.A. Peters, *AA* 2011, p. 802-808 (⇒ AA20110802).

Hoe denkt u in dit kader over de dialoog die op het moment gaande is tussen het Hof van Justitie en het Duitse Bundesverfassungsgericht?

Ik vind die dialoog heel belangrijk. Voor het Hof is het van groot belang om een soort spiegel voorgehouden te krijgen. Een belangrijke spiegel is uiteraard de wetenschap. Maar daarnaast hecht ik grote waarde aan de dialoog met nationale rechters en anderen uit de Europese 'rechtspraktijk'. De dialoog met het Bundesverfassungsgericht is interessant. Deze constitutionele rechter houdt zich vanaf de jaren zeventig het recht voor Europees recht in Duitsland buiten toepassing te verklaren wanneer dit recht strijdig wordt geacht met de eigen constitutie. In een aantal belangrijke uitspraken heeft die houding recent verder gestalte gekregen. In de oudere rechtspraak was het Bundesverfassungsgericht met name kritisch over de bescherming van de fundamentele rechten; in de *Lissabon*-uitspraak⁹ betrof de kritiek met name het democratische gehalte van de Europese Unie. In de *Honeywell*-uitspraak¹⁰ geeft het Bundesverfassungsgericht nader invulling aan de voorbehouden mogelijkheid het Europese recht aan een constitutionele toets te onderwerpen. Zo blijkt uit de *Honeywell*-zaak dat het Bundesverfassungsgericht daartoe alleen zal overgaan wanneer het van Europese zijde om een duidelijke overschrijding van bevoegdheden gaat, die tot een systematische verschuiving van bevoegdheden tussen de EU en de lidstaten zal leiden. Voor ons is het van belang ons van dergelijke uitspraken goed rekenschap te geven, omdat het ons goed zicht geeft op de wijze waarop onze rechtspraak elders wordt gecipieerd.

'Een belangrijke spiegel is de wetenschap. Maar daarnaast hecht ik grote waarde aan de dialoog met nationale rechters en anderen uit de Europese "rechtspraktijk"'

Ziet u nog overige mogelijkheden tot versterking van de legitimiteit van het Hof?

Belangrijke aspecten die in de rechtspraak aan legitimiteit bijdragen zijn, denk ik, zaken als onafhankelijkheid, professionaliteit en deskundigheid. In dat verband is het misschien aardig erop te wijzen dat recent de benoemingsprocedure van Europese rechters is gewijzigd. Vroeger was de selectie volledig in handen van de lidstaten zelf, maar sinds kort is er op grond van artikel 255 VWEU bovendien een adviescomité dat de voordrachten toetst. Dat comité bestaat uit zeven leden, deels oud-rechters van het Hof van Justitie of het Gerecht en voor een ander deel rechters uit hoge colleges van een aantal lidstaten, zoals de vice-president van de Franse Conseil d'Etat. De toetsing door het comité is een buitengewoon serieuze aangelegenheid. Er zijn al meerdere kandidaten afgewezen. Dat is heel belangrijk, want op die manier kan voortaan worden voorkomen dat benoemingen een politiek

spel zijn en kan worden gewaarborgd dat er in ieder geval voldoende gekwalificeerde mensen worden benoemd. Het comité lijkt me een belangrijke extra waarborg voor de kwaliteit en de onpartijdigheid van de Europese rechters.

'De toetsing door het comité is een buitengewoon serieuze aangelegenheid. Er zijn al meerdere kandidaten afgewezen'

Het Europese recht geldt in de rechtenstudie meer dan vroeger als een belangrijk onderwerp. Vindt u dat er in de huidige curricula over het algemeen voldoende aandacht is voor het Europese recht?

In mijn studententijd liep de universiteit in Groningen behoorlijk op de tijd vooruit. Europees recht was er verplicht. In 1977 was dat niet gebruikelijk. Voor zover ik het overzie is in Nederland tegenwoordig overal wel een soort basiscursus Europees recht verplicht. Dat lijkt niet veel, maar ten opzichte van sommige andere landen is dat bijzonder. In Frankrijk is Europees recht bijvoorbeeld geen verplicht vak. In Nederlands universitair onderwijs wordt er dus verhoudingsgewijs vrij veel aandacht besteed aan Europees recht op zichzelf. Bovendien komt het natuurlijk steeds terug in de traditionele vakken als privaatrecht, bestuursrecht en strafrecht. Maar wat me wel steeds opvalt is dat we er op een of andere manier niet in slagen onze studenten het Europese recht op zo'n manier bij te brengen dat het ook werkelijk beklift en operationeel is. Daar ligt een probleem.

Onderzoek¹¹ suggereert soms dat ook rechters slecht geïnformeerd zijn over het Europese recht. Bij de toepassing van het Europese recht is dat natuurlijk een belangrijk probleem. Welke oplossingen ziet u hiervoor?

Er worden voor rechters op het gebied van Europees recht veel cursussen georganiseerd, maar die worden niet altijd even enthousiast bezocht. Deels komt dat, denk ik, doordat veel rechters in hun dagelijks werk niet voortdurend met Europees recht geconfronteerd worden of, en dat is zorgelijker, de Europese dimensie niet altijd even goed wordt onderkend. Hier ligt natuurlijk ook een belangrijke rol voor de advocatuur. Maar goed, niet alle recht draagt natuurlijk per definitie een Europeesrechtelijk probleem in zich. De vraag is dan hoe rechters zich het Europese recht toch goed eigen kunnen maken. Dat is een lastige kwestie. Wat ik zelf als een geringe bijdrage te bieden heb is een plek voor een raio-stagiaire om een half jaar mee te draaien in mijn kabinet. Daarnaast ontvang ik met zekere regelmaat Nederlandse magistraten bij het Hof. En verder geef ik natuurlijk dit interview. Op die manier doe ik een bescheiden poging de Nederlandse rechtsgemeenschap bij het Europese recht betrokken te houden.

9 Bundesverfassungsgericht (Bondsrepubliek Duitsland) 30 juni 2009, zaak 2 BvE 2/08 (*Lissabon*).

10 Bundesverfassungsgericht (Bondsrepubliek Duitsland) 6 juli 2010, zaak 2 BvR 2661/06 (*Honeywell*).

11 Zie o.a. F. Amtenbrink, M.L.M. Hertogh, T. Nowak & M.H. Wissink, *National Judges as European Judges*, Den Haag: The Hague Institute for the Internationalisation of Law (HiIL) 2011, beschikbaar via www.hiil.org/assets/1891/Brochure_Nat_Judges_270911_DEF2.pdf (25 november 2011).